

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕДНА ГРУПА *NOMINA HETEROGENA* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Диана Мъркова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Диана Мъркова. Наблюдения над групой *nomina heterogena* в современном болгарском языке

В настоящей статье рассматривается специфическая группа существительных с варьирующим родом (*nomina heterogena*), у которых наблюдается семантическая разница между двумя родовыми вариантами. Цель исследования – указать на примеры, отражающие родовое варьирование в различном контексте, а также сравнить, как они показаны в трех словарях болгарского языка.

Ключевые слова: имя существительное, грамматический род, *nomina heterogena*

Diana Markova. On a Specific Group of *Nomina Heterogena* in Modern Bulgarian

The article examines a specific group of Bulgarian nouns with varying gender (*nomina heterogena*) which have semantic differences between the two gender variations. The aim of this paper is to show examples of context-based gender variation as regards the above-mentioned nouns and to compare their lexicographic description in three dictionaries of the Bulgarian language.

Key words: noun, gender, *nomina heterogena*

Обект на настоящото изследване са част от българските *nomina heterogena*, т. е. *неличните съществителни имена с вариращ род* (Чакърова 2011: 325). Става дума за именни лексеми, които се реализират двояко (и в мъжки, и в женски род) при формоизменение, а между двата родови варианта е налице семантична разлика. Основната цел е да се анализира употребата на тези съществителни в съвременния етап от развоя на нашия език, като се използва богат таксономичен материал: примери от българската художествена литература и от преводни текстове, ексцерпирани от *Българския национален корпус*¹ на БАН. Друга важна

¹ Български национален корпус, БАН (<http://search.dcl.bas.bg>) – по-нататък със съкращение БНК.

задача е да се обърне внимание на разликите при лексикографското представяне на въпросните лексеми, като се използват данни от три речника: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*² от Ст. Младенов (1941), *Официалния правописен речник на българския език* от 2012 г.³ и *Речника на българския език*⁴ на БАН (РБЕ [http](http://)).

Както е известно, съществителните имена с вариращ род могат да се поделят на следните групи според това – по какъв начин се проявява варирането по род:

- а) Вариране по род при *формоизменение* (*тел – телът, телове; телта*, в ж. р. няма мн. ч.). При тази група могат да се обособят две подгрупи – в зависимост от липсата или наличието на семантична разлика между отделните варианти (*природен газ – битова газ*);
- б) *Словообразователно* вариране по род (*анализ – анализа, флот – флота, проблем – проблема*); могат да се различат две подгрупи спрямо произхода на лексикалните единици – дали са домашни думи (*бук – бука; низ – низа*), или са от чужд произход (*тезис – теза, шинел – шинела*).
- в) Вариативност на рода при производни думи (*мисълта*, но *смисълът; живописца*, но *стенописът*) (вж. Мъркова, Точев, под печат).

От посочената класификация за нас представлява интерес подгрупата на формално вариращите по род съществителни имена, при които се откриват семантични отлики. Тя се състои от едносрични нелични съществителни имена като *жар, гад* (в преносното си значение се реализира като лично), *газ, прах* и двусрични като *мебел* и *младеж* (единственото лично име в групата). Макар повечето от посочените съществителни в старобългарския език да са били в мъжки род, но в съвременния език под влияние на различни фактори те се преосмислят като съществителни от женски род, като в някои случаи старият и новият родов вариант се употребяват паралелно.

По-нататък в изложението ще бъдат разгледани подробно случаите, при които промяната на рода рефлектира върху семантиката на думата. За целта са използвани примери, отразяващи най-добре контекстовото вариране (при членуване на думата или при съгласуване с прилагателно име, числително име или местоимение). Отделно са представени и устойчиви съчетания, в чийто състав се откриват посочените съществителни имена.

² Оттук нататък в изследването ще се използва съкращението ЕПРБКЕ.

³ Оттук нататък в изследването ще се използва съкращението ОПРБЕ.

⁴ Речник на българския език, БАН (<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>) – по-нататък със съкращение РБЕ.

1) **Гад**: Думата *гад* в старобългарски е била от мъжки род със значение „влечуго“. В съвременния език се е наложило следното разграничение: думата *гад* в мъжки род се използва като ругателна дума, докато в женски род има събирателно значение – животни, зверове, вълци и др. (Андрейчин, Костов 1955: 104). На това твърдение относно смисловото разграничаване противоречат следните примери от езиковата практика: в поемата *В царството на самодивите* на Ив. Вазов се среща стихът „на всяк нощен *гад* злокобен“, тоест думата в мъжки род е употребена в събирателно значение; в заглавието на спектакъл на Теди Москов пък като ругателната дума е употребено *гад* в женски род: *Коя гад изяде кашкавала?*. Според Ст. Буров думата *гад* в мъжки род означава „животно, птица и преносно противен, гнусен човек“, а в женски род – „паразити (бълхи, въшки), мухи, насекоми, като цяло“ (Буров 1996: 59). При това думата има множествено число само в мъжки род, докато в женски спада към групата на *singularia tantum*.

При справка в ОПРБЕ и РБЕ на БАН на думата *гад* се вижда, че е отразен както вариращият род, така и промяната в смисъла: *гадът, га̀да, мн. га̀дове*, след числ. *га̀да, м.* и *гад̀та, мн.* няма, *жс*. Според БАН само в мъжки род е със значение *гадина* (разговорно) или „животно от всякакъв вид“ (влечуго, диво животно и т. н.). Пр. *В училищния двор си завъдил различни га̀дове (м., мн. ч.) и животни [...] (З. Стоянов – Христо Ботйов. Опит за биография, 1966)⁵*. Като се има предвид, че подобни употреби се откриват в по-стари художествени текстове, може да се заключи, че това значение е остаряло. Откриват се обаче примери от съвременни произведения (фентъзи, фантастика), където *гад* е от м. р. в смисъл на някакво чудовище или митологично същество (*вампир, върколак*) – срв.: *Ангуа също се двоумеше, преди да посегне към дръжката на меча си. За върколака оръжието е най-презреният избор. Ваймс склучи крака около клона и се завъртя с главата надолу, когато га̀дът се покатери още по-наблизо (Т. Прагчет – Петият слон. Истории от света на диска, 2000, прев. В. Зарков)⁶; Срецу топчестите вампири шишът е най-сигурното оръжие, стига да е остър и докъм половин метър дълъг. Туй е в паралел с вампирската душа, която се намира в центъра на топката. Търкулне ли се га̀дът, наниже се на шиша, и боц – право в централната душа (П. Караколева – Свестен човек, ти казвам, 1989).*

Женският род се явява при събирателна употреба в значение *паразити* (бълхи, въшки и др. насекоми): *Всичко друго на този свят можеше да гине, но това мравки, хлебарки и всякаква друга гад (ж. р.), изглежда,*

⁵ Примерът е мой – Д. М.

⁶ Повечето преводни примери са ексцерпирани от БНК.

се въдеха в изобилие (Р. Джордан – *Колелото на времето 7: Корона от мечове*, 1999, прев. В. Русинов); *По телата на неволниците и по пода, по стените, по тавана пълзеше безбройна гад* – дървеници, въшки, бълхи, паяци, стоножки, мокрици (Д. Талев – *Преспанските камбани*, 1954).

Преносната употреба на *гад* със значение „отвратителен, гнусен човек“ се реализира предимно в мъжки род, но се срещат също примери и в женски: *Справедливо бе да съсече вероломната, престъпна гад* (ж. р.) – *справедливо и хилядократно заслужено, а и само тъй щяха да бъдат в безопасност* (Дж. Р. Р. Толкин – *Властелинът на пръстените*, 1990, прев. Л. Николов); – *Като заплаши децата ми, мръсен гад, ти изхвърли всяка възможност, каквато би имал* (Д. Кунтс – *Вуду*, 1993, прев. Б. Николаев); *Цели часове са прахосали тези гадове* (м., мн. ч.), *за да устроят сполучлив край на пътя с лъжливи следи!* (Дж. Ф. Купър – *Последният мохикан*, 1984, прев. Н. Доспевска).

2) **Газ:** И в трите речника е отразено колебанието по род на съществителното име *газ*, като и ОПРБЕ, и ЕПРБКЕ, и РБЕ на БАН задават три значения: **газ (1)** газът, га̀за, мн. га̀зове, м. (вещество във въздухообразно състояние); **газ (2)**, газта̀, мн. няма, ж. (течност за горене, която се получава при преработка на нефта; петрол). **Газ (3)** със значение тънък копринен плат в м. р. обаче се явява омоним на *газ (1)* и *газ (2)* (една дума, функционираща в различни родове), а не е друг родов вариант. Според Ст. Младенов първата дума произлиза от фр. *gaz*, което е вероятно от нем. *Geist* („дух“), докато наименованието на плата *газ* е от фр. *gaze* (от гр. Газа в Сирия). Форма за множествено число има единствено при *газ (1)* от мъжки род – *газове*. Ето няколко примера за наличието на семантична разлика между двата родови варианта: *Самонараняване с отровен газ* (м. р. = вещество) и *с остър инструмент*. *Пораженията са локални*. **Газът** (м. р, опр.) *не е проникнал в дробовете* (Л. Дилов – *Тежестта на скафандъра*, 1983); *От направената от патрула аускултация следваше, че Луната не бе населена, въпреки че имаше атмосфера. С маса, равна на една и половина маса на земната Луна, тя не можеше да я задържи. Нейният състав предложи допълнителна главоблъсканица: благородни газове* (м. р., мн. ч.) – *аргон, криптон и ксенон с примеси на хелий* (Ст. Лем – *Фиаско*, 1990, прев. Л. Василева); *Сражавахме се денем и нощем, нощем бе най-зловецо, защото прочутата газ* (ж. = газ за осветление) *на Никиас продължаваше да гори, само че понякога изригваше през процепите в уличната настилка или подпалваше някоя обезлюдена сграда* (К. Бънч – *Кралят воин*, 2005, прев. В. Стефанов); *Ан натисна максимално газта* (ж. р. = гориво за превозно средство) и *се впи в*

смъртна хватка във волана, който се тресееше в ръцете ѝ (К. Ст. Робинсън – *Червеният Марс*, 1996, прев. З. Евтимова).

Устойчиви словосъчетания, включващи *газ* (1), където проличава мъжкият род, са: *благороден газ*, *идеален газ*, *инертен газ*, *летлив газ*, *природен газ*, *райски газ*, *сълзотворен газ*. При фразеологизма *с пълен/пълна газ* разликата в значението е елиминирана.

3) Жар: В ОПРБЕ няма пояснение за род на съществителното, докато в ЕПРБЕ и РБЕ е отразено варирането: *жартà, мн.* (остар.) *жàри, ж.* р. и (по-рядко) *жàрът, жàра, мн.* ч. няма, *м. р.* По отношение на образуването на форма за множествено число думата *жар* е изключение, защото тук липсва форма за множествено число от *жар*, *жарът*, а пък *жар*, *жарта* има множествено число *жари*, макар тази форма да е остаряла. Според Ст. Илчев с промяна на рода има промяна и в смисъла: със значение „жарава“ *жар* е от ж. р. (рядко и от м. р.), а в смисъл на „устрем, ентузиазъм“ (книжовна заемка от руски) е само от мъжки род (Илчев 1978: 130).

Жар (1) – „разгорени въглини; жарава“, предимно *женски род*: *В огнището нещо забуча и загърмя, пламъкът изригна, жарта (ж.) засия, посипаха се искри* (А. Сапковски – *Вещерът. Кръвта на елфите*, 2009, прев. В. Велчев); *Широкият пръстен жарник беше пълен догоре с дъбова жар (ж.), наоколо се разнасяше приятна топлина, та младите мъже бяха разпасали коланите си* (Д. Талев – *Пепеляшка и царският син*, 1959).

Жар (2) – разширено значение: „горещина, излъчвана от слънцето; пек, жега, зной“: *Под натегналата жар (ж. р.) на слънцето селото беше като мъртвило* (Ст. Вълев – *Българският Декамерон*, 2002); *Изведнъж се озоваха в зловещото безветрие и парещата жар (ж. р.) на въздушната фуния, която ги засмука към повърхността на звездата и те се понесоха осакатени и грохнали...* (А. Маккафри – *Походът на дракона*, 1995, прев. Д. Владимирова).

Жар (3) *преносно*, обикновено в мъжки род със значение „страст, увлечение, въодушевление“: *Жарът, който (м. р.) той внасяше в своите речи в общонародните събрания, привлече сетне върху него вниманието на всички* (С. Радев – *Строители на съвременна България*); *Той би искал да ѝ каже, да говори безспир с нея и с целия жар (м. р.) на сърцето си да сподели най-сетне с един близък човек възторзите си и своите разочарования* (Ст. Дичев – *За свободата*, 1964).

Срещат се обаче и примери, в които думата *жар*, употребена в смисъл на *страст*, е в женски род: *И той бе морен от разблудна жар (ж. р.)* (Дж. Джойс – *Портрет на художника като млад*, 1981, прев. Н. Попов).

Жар (4) – преносна и остаряла употреба, предимно в мъжки род: „висока температура, горещина, топлина на тялото“: *Неговите очи горяха с лош огън, устните му се изкривиха в зла усмешка, тялото му трепереше в жара* (м. р.) *на начеваща огнища* (Ст. Загорчинов – *Легенда за Света София*, 1980)⁷.

4) Мебел: Към тази група може да се отнесе и думата *мебел*, която П. Пашов посочва като събирателно съществително от женски род (*мека мебел*), което в случая е и *singularia tantum*, но също и като единичен предмет (*хубав мебел* – м. р., *много мебели* – мн. ч.) (Пашов 1989: 57). В ОПРБЕ и РБЕ, а също и в ЕПРБКЕ категорично е представена единствено в ж. р., като в ОПРБЕ няма данни за мн. ч., а в РБЕ е посочено, че в мн. ч. (*мебели*) означава „предмети, изработени от дърво, метал и т. н.“, а само в ед. ч. е със събирателно значение „мебелировка“ (*вехта мебел, битова мебел*). Според Ст. Младенов думата е навлязла от рус. *мебель*, което е в женски род, а остарялата форма *мобел/мьобел* отпраща към нем. *Möbel* (Младенов 1941: 292). Срв.: *Сцената не продължи повече от една минута. Не се чу нито един вик. Нито един мебел* (м. р. = единичен предмет) *не беше разместен* (М. Мьоблан – *Графиня дьо Калиостро*, 1992, прев. Н. Хаджиниколов); *На фона на непретенциозната, но уютна мека мебел* (ж. р. събират. = мебелировка) *един старинен резбован шкаф с книги внасяше дух на отминали времена, контрастирайки с модерната техника и добре оборудвания кухненски бокс в дъното* (Н. Данева – *Черната котка*, 2007).

5) Младеж: Когато е в ж. р., съществителното *младеж* е със събирателно значение за *младо поколение, млади хора* и отново няма множествено число (*младеж – младежта*), а в мъжки род (*младеж – младежът*) е в смисъл на *млад мъж, момче, юноша* и може да се изменя по число – *младежи*. Интересно е да се отбележи, че и трите речника са посочили думата с вариращ род. Устойчиво съчетание, в което личи женският род, е *академичната младеж* (събирателно название за студентите). Срв.: *Разбира се, Гоце беше хванат на първо място, понеже стоеше налице сред младежта* (ж. р.) *в своя град* (П. К. Яворов – *„Събрани съчинения*, т. 2, 1977); *Беше хубав младеж* (м.): *типично момче от колеж: рус, широкоплещест, с ослепителна усмивка и будни, бляскави очи* (Дж. Чейс – *Двойно разбъркване*, 1992, прев. Г. Георгиев).

6) Прах: При думата *прах* (в старобългарски от мъжки род) се е стигнало до смислова разлика между *прах – прахът* и *прах – прахта*; родовата вариативност е довела до различно значение, като при това *прах* (в

⁷ Посоченият пример е от РБЕ на БАН.

мъжки род) има множествено число – *прахове*, докато *прах* (в женски род) няма. И в трите речника е отразен вариращият род на думата: *прахът*, *праха*, *мн. праховѐ*, *м.* и *прахта*, *мн.* няма, *ж.* Според РБЕ на БАН само в мъжки род е със значения:

- 1) „стрити частици от твърдо вещество“: *Синтия освети с фенерчето си мястото, където е лежала Ан Камбъл, и видяхме очертаванията на проснатото ѝ тяло, означени с бял тебеширен прах* (м. р.) (Н. Демил – *Дъщерята на генерала*, прев. С. Донева);
- 2) „сухо лекарство, стрито на дребни частици и разпределено на лечебни дози“: *Запълзях по колене към най-близката постройка. Оттам ме закараха в болницата. Крака ми гипсираха, а пневмонията лекуваха с някакви праховѐ* (м. р., мн. ч.) (Й. Несвадба – *Експедиции в обратна посока*, 1984, прев. Н. Захариева);
- 3) „препарат за миене или пране“: *Бившият собственик сигурно е използвал качествен прах за пране* (м. р.) и *скъп омекопител...* (Т. Арнаудов – *Ада*, 2004);
- 4) книж. „тленни останки, тяло на покойник“: *Ние, разбира се, не можехме да идем при езерото до „Равенсбрюк“, където най-вероятно беше попаднал прахът* (м. р.) *на майка* (М. Х. Кели – *Люляковите момичета*, 2018, прев. Г. Величкова);
- 5) жарг. „наркотик (кокаин); дрога“: *[...] не е трудно да го убеди, че животът на един гаден сладострастник в униформа струва по-малко от пакетче бял прах* (м. р.), *каса уиски и нов официален костюм за неделната служба* (М. Колева-Георгиева – *Мътни води*, 2003).

Според РБЕ съществителното *прах* се среща както в женски, така и в мъжки род със значението „много дребни и сухи частици от пръст или друго вещество, които се носят из въздуха и се натрупват по земята и по повърхността на предметите“: *Измъкнах камъка от мястото му в стената, измъкнах книгата и избърсах прахта от пожълтялата корица* (М. Х. Кели – *Люляковите момичета*, 2018, прев. Г. Величкова); *Градският прах* (м. р.) *покрива изпотените черти; най-малкият прах на чизмите немедлено се махваше с ръкава на вестовоя* (Г. П. Стаматов – *Съчинения*, том 1, 1983).

Срещат се примери, в които на една и съща страница думата *прах* се открива в различни родови варианти, а оттам – и с различно значение: *И земята, която е прибрала и пази праха* (м. р. = тленни останки) *на дедите ми, ще ме приеме; Нозете ми тупаха леко в прахта* (ж. р. = частици от пръст) (А. Мочуров – *И над бездната има небе*, 1983: 257).

В рамките на различни фразеологизми *прах* се употребява най-често като дума от мъжки род (*дишам праха, ближа праха от подметките*,

вземам и праха от цървулите), в редки случаи е с вариращ род (*събирам прах/праха/прахта*), а при голяма част от фразеологизмите не е възможно да се установи родът (*правя на прах и пепел, правя на пух и прах, не давам прах да падне върху нещо, хвърлям прах в очите*).

7) Не е правилно към групата на *nomina heterogena* да се включват думи като *медът* (пчелен продукт – *вкусен мед*) и *медта* (метал – *кована мед*), понеже при тях се наблюдава единствено омонимия, тъй като не са произлезли от една и съща дума – стб. **МЕДЪ** (м. р.) и **МЪДЪ** (ж. р.). В Радева споменава за този случай като за омонимия, възникнала при вътрешно-езиков развой, когато „отделни думи изравняват своя гласеж в резултат на фонетични промени, но запазят различното си значение“ (Радева 2017: 155). Според нея съществителните имена *мед* м. р. (стб. **МЕДЪ**, **МЕДОУ**) „пчелен мед“ и *мед* ж. р. (стб. **МЪДЪ**, **-и**) „мек червеникав метал“ са изравнили своя звук гласеж чрез фонетична промяна (Радева 2017: 155).

Що се отнася до съществителните имена *дроб* (*дробът, дробове*) („телесен орган: черен дроб, бели дробове“) и *дроб* (*дробта, дроби*) (мат. „число, по-малко от единицата“, напр. *десетична дроб*), при тях случаят е по-различен, тъй като съдържат един и същ корен – *дроб-* (срещаш се и в глагола *дробя*) (Георгиева, Баракова 1990: 129), но поради характера им на термини в различни научни области и различната им специфика се приемат също за омоними, а не за една и съща дума с вариращ род.

В заключение може да се обобщи, че подгрупата на неличните съществителните имена с формално вариращ род, при които с промяна на рода се наблюдава промяна в значението, са 1/5 от цялата първа група на *nomina heterogena* (6 при общо 30). Това са думите *гад, газ, жар, прах, мебел* и *младеж* (единственото изключение, тъй като е лично съществително име). При тази подгрупа не се наблюдава единствено формално вариране по род, тъй като то е обосновано и допълнено с промяната и в смисъла. Вероятно това е причината в ОПРБЕ от 2012 г. да се открива пояснение за род предимно при тези формално вариращи съществителни имена, при които има смислова разлика между родовите варианти – *гад, газ, младеж, прах* (с изключение на *жар*, където не е посочен род, и *мебел*, където е посочен единствено женски род). Този факт е особено отличителен на фона на останалите слабости в речниковата кодификация по отношение изобщо на съществителните имена с вариращ род, тъй като в ОПРБЕ няма пояснение за род при доста от думите (*вар, глеч, глъч, гмеж, гной, жар, зоб, кал, кир, пепел, смет, смрад, стръв, шир*), а при други не е отбелязана родовата вариативност (*вечер, грис, мебел, напрат, пот, пустош, тор*). Наблюдава се закономерността формално вариращите едносрични имена с промяна в значението (както и други без такава промяна) да образуват форма за множествено число като съществителни от мъжки род (с окончание *-ове/-еве*).

В случаите, когато функционират като съществителни от женски род, парадигмата е дефективна, т.е. срещат се само като *singularia tantum*. Употребени в женски род, повечето имат предимно събирателно значение.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Костов 1955:** Андрейчин, Л., Н. Костов. Морфология. // Андрейчин, Л., Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, С. Стойков. *Български език – учебник за педагогическите училища за начални учители*. [Andreychin, L., N. Kostov, K. Mirchev, E. Nikolov, S. Stoykov. *Balgarski ezik – uchebnik za pedagogicheskite uchilishta za nachalni uchiteli*.] София: Народна просвета, 1955, с. 62 – 267.
- БНК:** *Български национален корпус*. [Balgarski natsionalen korpus.] Институт за български език при БАН, София. <<http://search.dcl.bas.bg>>.
- Буров 1996:** Буров, С. *Форми и значение на съществителното име (с оглед предимно на категорията число)*. [Burov, S. *Formi i znenenie na sashtestvitelnoto ime (s ogled predimno na kategoriyata chislo)*.] Велико Търново: ПИК, 1996.
- Георгиева, Баракова 1990:** Георгиева, Е., П. Баракова (съставители). *101 въпроса за дублетите в българския език*. [Georgieva, E., P. Barakova (sastaviteli). *101 voproza za dubletite v balgarskiya ezik*.] София: Д-р Петър Берон, 1990.
- Илчев 1978:** Илчев, Ст. *Едносрични съществителни в българския език*. [Ilchev, St. *Ednosrichni sashtestvitelni v balgarskiya ezik*.] // *Помагало по българска морфология. Имена* (съставил П. Пашов). София: Наука и изкуство, 1978, с. 124 – 133.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. [Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*.] София: Христо Г. Данов О.О. Д-во, 1941.
- Мъркова, Точев 2018:** Мъркова, Д., И. Точев. *Към въпроса за вариацията род на някои съществителни имена в съвременния български език*, 2018. [Markova, D., I. Tochev. *Kam voproza za varirashtiya rod na nyakoi sashtestvitelni imena v savremenniya balgarski ezik*.] (под печат)
- ОПРБЕ 2012:** *Официален правописен речник на българския език*. [Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.] София: Просвета, 2012.
- Пашов 1989:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*. [Pashov, P. *Prakticheskha balgarska gramatika*.] София: Народна просвета, 1989.
- Радева 2017:** Радева, В. *Българска лексикология и лексикография*. [Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*.] София: Изток – Запад, 2017.

РБЕ <http://rbe.bas.bg/> *Речник на българския език.* [Rechnik na balgarskiya ezik.] София: Институт за български език при БАН, <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>>.

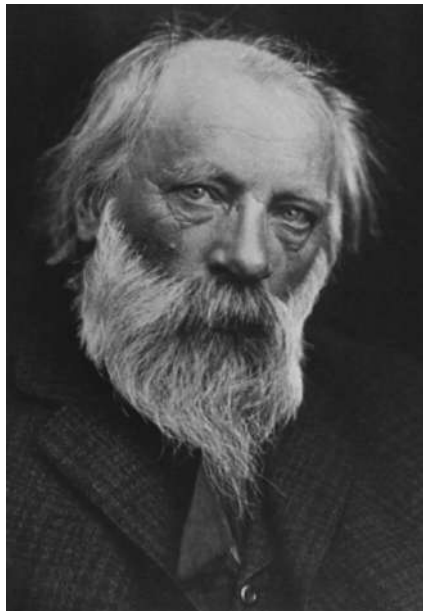
Чакърова 2011: Чакърова, Кр. Формално-семантична характеристика на съществителните имена от общ род в съвременния български език. [Chakarova, Kr. Formalno-semantichna harakteristika na sashtestvitelnite imena ot obsht rod v savremenniya balgarski ezik.] // *Следите на словото. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. Диана Иванова.* Пловдив: Контекст, 2011, с. 324 – 340.

Приложение

Речниково описание на съществителните имена с вариращ род при формоизменение (с разлика в значението) в *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език* на Ст. Младенов (1941 г.) и *Официален правописен речник на българския език* (2012 г.)

Съществителни с вариращ род	ЕПРБКЕ (Ст. Младенов, 1941 г.)	ОПРБЕ (2012 г.)
гад	гадь (същ. м. р., мн. ч. <i>гадове</i>); стб. гадъз (м. р.)	гад ¹ (-ът, -а; гадове, двама гадове) – м. р.; гад ² (гадта, без мн. ч.) – ж. р.
газ	газь I (м. р. мн. <i>газове</i> , хим.; фр. gaz, „навярно стъкмено по нем. Geist, дух“); газь II (м. р., тънък копринен плат, фр. gaze по името на гр. Газа в Сирия); газь III (ж. р., членувано <i>газта</i> , „каменно светилно масло“, „петрол“, от газъ I)	газ ¹ (-ът, -а; газове, два газа); газ ² (-ът, -а, няма мн. ч.); газ ³ (газта, няма мн. ч.)
жар	жарь (същ. ж. р.) и жаръ (същ. м. р.) остар.	няма пояснения за род в речника
мебел	мебель (същ. ж. р.)	мебелта (ж. р.), липсват данни за мн. ч.
младеж	младежъ (същ. ж. р., събир. книж.) и младежь (същ. м. р., книж. „юноша“)	младеж ¹ (младѐжи, (двама и т.н.) младѐжи); младеж ² (младежта), без мн. ч.
прах	прахъ (същ. м. р.), членувано <u>прахътъ</u> (неправилно според Ст. М. обл. ж. р. <i>прахътá</i>)	прах ¹ (прахта) ж. р.; прах ² (-ът, -а; прахове, два праха) м. р.

ЯРОСЛАВ ВРЪХЛИЦКИ (Jaroslav Vrchlický, 1853 – 1912) е световен поет и точно затова е така смущаващо твърде ограниченото му присъствие в българската рецептивна среда. Едва ли има друг писател, който да е създал толкова обемно творчество с епохално значение за литературното развитие на модерната чешка литература, при това във време, когато в силна позиция продължават да бъдат поствъзрожденските колективистични идеологии и национално-патриотичните императиви. Клиширана, но при все това точна е оценката на чешките литературни историци, когато казват, че Врѳхлицки е постигнал сам това, което трудно се постига дори от цели поколения. Когато през 70-те години на XIX век дебютира като поет със стихосбирката *Из дълбините* (*Z hlubin*, 1875), той поставя началото на един дълъг творчески път, който ще изведе чешката литература отвъд границите на обществено прагматичната ангажираност и със своите стотина книги с поезия, проза, драматургия, преводи от различни езици ще зададе алгоритъма на едно модерно, космополитно и като тематика, и като естетика отношение към литературната художественост. И именно защото е новатор, малцина от неговите съвременници са и негови почитатели – той ще бъде критикуван и от традиционалисти, и от модернисти, но при все това именно той ще осъществи непостигната от никой друг чешки писател оркестрация на културни гласове, звучали от Омир през Данте и Петрарка до Бодлер и Ибсен. Дори такъв изтънчен литературен критик като Фр. Кс. Шалда, който, пледирайки за модерност, непоколебимо утвърждава „синтетизма на новото изкуство“¹, обвинява Врѳхлицки в липса на ясни позиции, в колебливост и дори вътрешна противоречивост. Друг голям ерудит – бъдещият първи президент на Чехословакия, философът Томаш Гарик Масарик, който през 90-те години активно участва в литературните полемики, също упреква Врѳхлицки в идейна неяснота, дори в плагиатство, евфемистично изречено като „неорганично свързване на чужди мисли“, и еднозначно определя Врѳхлицки като „основен и типичен представител на литературния еkleктизъм“².

¹ Така е озаглавена и неговата програмна студия – *Syntetismus v novém umění* (1892).

² T. G. Masaryk. Několik myšlenek o literárním eklektismu. // *Naše doba*, R. II, 1894 – 1895, 316.

Въпреки неласкавите отзиви на чешките литератори Врѣхлицки – лидерът на литературната школа „Лумир“, която осъществява големия естетически пробив в чешката литература, се оказва най-превежданият и най-популярният чешки поет в немскоезичния свят. През 80-те и 90-те години на века излизат няколко издания с негови стихове в превод на немски език³, сред които специално внимание заслужава двутомната антология на чешката поезия в превод на Едуард Алберт⁴. Освен че обявява Врѣхлицки за най-значимия чешки поет, Алберт посвещава целия първи том на него.

Европейската преводна и критическа рецепция на Врѣхлицки е впечатляваща и въпреки травмите в личен план и тежките здравословни проблеми той се радва на високо признание, свидетелство за което е и фактът, че е номиниран осем пъти за Нобелова награда – за 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1911, 1912 г.

На този фон едва забележимото му присъствие в България изглежда още по-озадачаващо. Налице е известен парадокс, тъй като, от една страна, има благоприятни предпоставки той да бъде приет с интерес от българските литературни среди: след Освобождението в България се заселват хиляди чешки интелектуалци, а в университетите и специализираните училища в големите чешки градове (тогава в рамките на Австро-Унгария) се обучават български младежи. Този двупосочен поток на интелектуална енергия очертава фактичката зона за взаимен културен обмен. Следователно не е случаен фактът, че в преводната рецепция на Врѣхлицки взема участие чешкият възпитаник А. Теодоров-Балан, който представя на българския читател драмата *В Диогеновата бъчва* (*V sudě Diogenově*, 1883), публикувана през 1899 г. в сп. „Български преглед“⁵. Освен това в годините, когато Пенчо Славейков е следвал в Лайпциг, Врѣхлицки е бил вече многократно издаван на немски език, а това прави възможно читателското пристрастяване на българския литературен еру-

Лумировци
От ляво надясно: Юлиус
Зейер, Йозеф Вацлав Сладек,
Ярослав Врѣхлицки (1879 г.)

³ По този въпрос вж. Ж. Чолакова. *Защо спи езерото? // Литературна мисъл*, 2008, кн. 2, с. 163.

⁴ *Neuere Poesie aus Böhmen. Anthologie aus den Werken von Jaroslav Vrchlický. Fremde und eigene Uebersetzungen aus dem Böhmischem herausgegeben von Dr. Eduard Albert.* Wien, 1895.

⁵ „Български преглед“ излиза между 1893 и 1900 г. Печата се в придворната печатница на братя Прошекови.

дит към чешкия поет, „постигнал великата задача на изкуството“⁶. Това обяснява съзвучието между двамата в много отношения – включително и по линия на естетическия еkleктизъм, и на поетическата образност⁷. А статията на П. Славейков, в която прозвучава този възторг – *Душата на художника*, излиза в сп. „Мисъл“ през 1899 г. – годината, в която е публикуван и преводът на Балан.

Името на Врѣхлицки обаче се появява още в първия брой на сп. „Мисъл“ от 1892 г. – това е кратката лирически импресия *В кестеновата алея* (*V kaštanové aleji*) от стихосбирката *Дни и ноци* (*Dni a noci*, 1889)⁸ в превод на приятеля на Пенчо Славейков и негов състудент в Лайпциг Йосиф Фаденхехт (1873 – 1953) – бъдещ професор в СУ и декан на Юридическия факултет (1903 – 1904), член на БАН (от 1906) и министър в третия кабинет на А. Малинов (1918). В същия брой на сп. „Мисъл“ са публикувани в български превод разказ и стихотворение и на друг чешки писател от поколението на Врѣхлицки – Йозеф Сладек. Фаденхехт прави своите поетически преводи от чешки, скрит зад инициалите И. Ф. или псевдонима Philopoetes⁹. На страниците на „Мисъл“ Фаденхехт се изявява и като преводач на поезия от немски, френски и руски (Шилер, Хайне, Юго, Надсон и др.). В оскъдната за него литература обаче никъде не се отбелязва, че е превеждал и от чешки. За Фаденхехт като преводач на Врѣхлицки не се споменава дори в академичното издание *Преводната рецепция на европейските литератури*, където в том четвърти фигурира специално изследване, посветено на рецепцията на чешкия поет в България.

Две години преди да се появи на страниците на сп. „Мисъл“, Врѣхлицки вече е представен на българския читател като поет благодарение на Иван Вазов, който през 1890 г. в кн. 10 на сп. „Денница“ публикува в свой превод четири стихотворения на Врѣхлицки: три стихотворения от *Танталово наследство* (*Dědictví Tantalovo*, 1888) – *Отзвук от Тацит* (*Reminiscence z Tacita*), *Ехуда Халеви* (*Jehuda Halevy*), *Разговор на морето* (*Hovor na moři*), а *Долу крилата!* (*Dolů s křídly!*) е от „най-последний брой на чешкото периодическо списание Lumín“ (сп. „Денница“, год. I, окт. 1890, кн. 10, с. 460). Години по-късно Вазов отново си припомня Врѣхлицки, свидетелство за което е мотото на неговото стихотворение в *Световната война* от стихосбирката *Песни за Македония* (1916), което е цитат от финалния

⁶ Пенчо Славейков. *Душата на художника*. // *Събрани съчинения*. Т. 4. София: Български писател, 1958, с. 61.

⁷ Въпросът за естетическото съзвучие между Пенчо Славейков и Ярослав Врѣхлицки за първи път беше поставен от Христина Балабанова, която обаче отрича вероятността Славейков да е познавал поезията на Врѣхлицки (вж. Хр. Балабанова. *Литературно-критическото наследство и естетическите възгледи на Пенчо Славейков и Ярослав Врѣхлицки*. // *Българо-чешката дружба в литературата на XIX в.* София: БАН, 1975). В моята студия *Защо ти езерото* обаче излагам убедителни свидетелства за непосредствения читателски контакт на Славейков с немскоезичните издания на Врѣхлицки, които са му били достъпни по време на Лайпцигския му период, а оттам – и за появата на първото езерно стихотворение в българската поезия – *Ти езерото* (вж. бел. 3).

⁸ Я. Врѣхлицки. *Въ кестеновата алея*. Прев. от чешки Philopoetes [= Йосиф Фаденхехт]. // *Мисъл*, 1, 1892, с. 221.

⁹ За удостоверяване на самоличността на преводача се доверяваме на *Речник на българските псевдоними* (1989) на Иван Богданов.

стих на *Припомняне из Тацита* (така Вазов превежда заглавието на Връхлицки) – „Плачи, поете“.

След като публикува своите преводи най-напред в „Денница“, Вазов многократно ги препечатва в други сборни издания. Поезията на Връхлицки се представя на българския читател още от Кирил Христов, Пенчо Симов и Григор Ленков. В своята антология на чешката поезия – *Огледалата на Вълтава* (1946), Кирил Христов отделя най-голямо място на Връхлицки, превеждайки 23 негови стихотворения от различни стихосбирки. По-сполучливи обаче са преводите на Пенчо Симов¹⁰, а най-стойностно са преведени две стихотворения от Григор Ленков, които отново припомняме на нашите читатели. Фактите показват, че след почти 150 години от появата на изключителния поетически гений на Връхлицки все още липсва компактно самостоятелно издание, представлящо неговия необозрим поетически свят.

В очерка си за българската преводна рецепция на Я. Връхлицки Христина Балабанова¹¹ очертава нейната литературноисторическа траектория, от която става видно, от една страна, наличието на преводи и на прозаически, и на поетически, и на драматургични произведения, но от друга – твърде спорадичната им поява най-вече в антологии и в литературната периодика. След превода на Балан от 1899 г. няма друго негово драматургично произведение в превод на български, а особено *Ноц в Карлщейн* (*Noc na Karlštejně*, 1883) се играе и днес на чешка сцена с голям успех.¹²

Подобна е ситуацията и с прозата на Връхлицки, от която са преведени общо три разказа: *Пред първото представление* (не е посочен преводачът), включен в антологията *Цветя от всички полета. Малки шедеврови из всемирната литература* (съст. Иван Ст. Андрейчин, 1910), и в превод на Светомир Иванчев – *Розата и Заради кокошка* от книгата на Връхлицки *Иронични и сантиментални разкази* (*Povídky ironické a sentimentální*, 1886), които са поместени в антологията *Чешка проза* (съст. Емил Георгиев, 1946).

Предлагаме няколко превода на стихотворения на Връхлицки¹³ с надеждата, че ще бъдем свидетели на бъдещото му (по-)достойно българско литературно битие.

Жоржета Чолакова

¹⁰ Повечето преводи на Пенчо Симов са достъпни на <https://literaturensviat.com/?p=68038>.

¹¹ Хр. Балабанова. Ярослав Връхлицки (1853 – 1912). // *Преводна рецепция на европейските литератури в България. Том 4. Славянски литератури*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002, 353 – 357.

¹² В летописа на театър „Иван Вазов“ е спомената и българска постановка на комедията в три действия *Една ноц в Карлщейн*. Преводът е на Александър Шишков, а постановката – на чешкия режисьор Йозеф Шмаха. Музиката е на Зденек Фибих, а ролята на Карл IV изпълнява големият български актьор Сава Огнянов. Премиерата е била на 5 януари 1908 г. През театралния сезон 1907 – 1908 г. е играна само четири пъти, но за сметка на това отзивите за нея са многобройни (Иван Гърчев, Снежанка Гълъбова, Никола Вандов, Антония Каракостова. *Народен театър „Иван Вазов“ – летопис 1904 – 2004*. София: Валентин Траянов, 2004, с. 81).

¹³ Единствените корекции са на пунктуационни знаци.